

СИРІТСТВО, БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ТА ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У 1920-ТІ РР. В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

О.К. Міхесва

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються сирітство, безпритульність та злочинні дії серед неповнолітніх, що постають як наслідки соціально-демографічних змін, викликаних соціальними потрясіннями першої чверті ХХ ст. Надано загальну характеристику ідеології «державного» виховання дітей, яка на декларативному рівні подавалася як спосіб вивільнення сім'ї від побуту та, разом з цим переслідувала чисто практичну необхідність опіки над неповнолітніми, що залишилися без годувальників, а також ставила собі на меті виховання людини нового типу, орієнтованої на колектив та суспільну реалізацію. Оглянути реальні умови реалізації такого виховання в першій половині 1920-х рр., надано загальну характеристику специфіки злочинної поведінки підлітків та її вивчення тогочасними спеціалістами.

Ключові слова: соціально-демографічні процеси, безпритульність, сирітство, дитячий будинок, реформаторій, рецидивна злочинність.

Низка соціальних потрясінь початку ХХ ст. – перша світова війна, революції, інтервенція, громадянська війна – у значній мірі позначилися на соціально-демографічній ситуації на території новопосталої радянської держави. Одними з жертв означених подій стали діти. Політичні потрясіння та демографічні втрати призвели до появи сиріт та напівсиріт, а економічні проблеми призвели до того, що навіть там, де родина була, вона часто не могла виконувати свої обов'язки по відношенню до дітей через безробіття, злиденність, голодування, примушуючи дітей самостійно шукати способів виживання. Ще більше погіршив ситуацію голод 1921-1923 рр., що взяв нові жертви з населення та поглибив проблему безпритульності. Як зазначалося у „Звіті донецького губернського відділу народної освіти за 1922 р.”: „Небачений голод 1921 р. викинув на вулицю у беззахисному стані величезні маси дітей. Кошмарні картини дитячих голодних смертей, дитячої проституції, злочинності примусили здригнутися від жаху навіть „культурні” серця буржуазії всього світу. І боротьба з цим лихом у минулому році закрила собою всі інші потреби та завдання державних органів просвіти” [1].

Важливість цієї проблеми та її значення для суспільства активно обговорювалися науковцями (переважно юристами та кримінологами), що працювали безпосередньо у 1920-ті рр. – М. Гернетом, О. Френкель, О. Банцекіною, А. Веллером, П. Люблінським та іншими. Сучасне осмислення дана проблема отримала у працях І. Диптан, І.Щенко, А. Зінченко, О. Парашевіної, В.І. Мороза та інших.

Усвідомлення масштабів соціально-демографічних змін та їх наслідків, а також нове потрактування ролі та значення сім'ї, змусило шукати нових форм піклування про підростаюче покоління, призначенням якого було життя в новій соціалістичній державі. «Нова сім'я, заперечення родинної влади та батьківських прав у широкому смислі слова, держава, як верховний опікун, та цілий ряд інших правових новотворів поки що тільки виглядають з-за рядків випадкових, поодиноких та суперечливих декретів та положень» [2], писалося у Віснику радянської юстиції за 1925 р., однак попри законодавчу недосконалість статусу дитини, ідеологічно концепція радянської освіти на цей час вже в цілому була сформованою. Одним з ключових положень її була вимога замінити шкільну освіту дитячим будинком, за рахунок чого намагалися одночасно і розв'язати проблему безпритульності, і розпочати виховання людини нового типу.

Так, у оприлюдненій 1 липня 1920 р. Декларації Народного Комісаріату Просвіти (Наркомпросу) УСРР „Про соціальне виховання дітей”, пояснювалося нове концептуальне положення про поступову заміну колишньої організаційної форми соціального виховання (загальноосвітньої школи) на дитячий будинок, в якому мусять виховуватися діти до 15 років [3]. У літературі тих років зазначалося: „Відповідно до системи соціального, тобто державного виховання, встановлюється, як принцип, що завдання як виховання, так і освіти – це не справа родини та взагалі приватної ініціативи” [4]. Система виховання тісно пов’язувалася з економічною системою, тож індивідуалізм та ринкова економіка буржуазного ладу повинні були поступитися місцем колективізму та економіці плановій. У протиположності індивідуалізму буржуазної системи, дитячий будинок радянського типу мусив виховувати колективізм, колективні дії та колективну свідомість, які повинні були закладатися з дитинства.

У якості ідеалу висувалося положення, “згідно з яким школа повинна була замінитися дитячим будинком, який мусив повністю позбутися впливу сім’ї на виховання дитини” [5]: „Жовтнева революція започаткувала основи нової, соціалістичної форми буття, яка характеризується спільністю знарядь праці, спільністю інтересів, плановою організацією державного господарства. Все це неминує повинно вирвати з рук приватних осіб, окремої сім’ї й підготовку майбутніх громадян комуністичного суспільства. Виховання мусить стати державною справою. Організаційно це б вилилося у створення особливого типу дитячого виховничо-освітнього закладу – дитячого будинку. Згідно з теорією радянського соціального виховання дитячий будинок мусив бути тією ланкою, де дитина виховується у душі колективізму, з малих років привчається до колективних навичок, колективної свідомості, привчається мислити себе не інакше як частину цілого. Таким чином дитячий будинок ні в якому разі не може обмежуватися лише функціями годування та надання притулку та ночівлі дитині. Згідно з цим ідеалом виховання школа, яка зараз існує, навіть істинно трудова, є лише тимчасова перехідна установа, яка у подальшому своєму розвитку повинна поглинутися дитячим будинком, що зліквідує вплив родини” [6].

Тож бачимо, що радянська влада покладала великі надії на дитячий будинок, який мусив замінити усі інші форми виховання дітей, включаючи і сімейне виховання. Однак реалії тогочасного життя – наслідки війн та революцій, матеріальні проблеми, велика кількість дітей, що потребували допомоги – все це примусило владу відмовитися від таких „великих” завдань вже тоді, та почати з вирішення цілком земних та реальних проблем. Як зазначалося на Донецькій губернській конференції з соціального виховання у грудні 1921 р. „Дитячий будинок – це фундамент, на якому ми будемо всю будівлю соціального виховання бо, з одного боку, життя дитячого будинку з його суспільно-корисною працею та дитячим самоврядуванням є школою будівництва життя на комуністичних засадах, з іншого боку – дитячий будинок – це установа, яка найбільш повно вирішує проблему поточного моменту – дитячої безпритульності, що постійно зростає [7].

У формуванні системи соціального виховання Наркомпросу допомагала створена влітку 1920 р. згідно з декретом Ради Народних Комісарів УСРР (далі – РНК УСРР) „Рада захисту дітей”, яку очолював голова РНК.

На основі рішень освітніх установ та при активній підтримці „Ради захисту дітей” на початку 1920-х років скрізь починають відкриватися дитячі садочки, клуби, комуни. Продовженням цього стало створення у відповідності до постанови Наркомпросу від 8 червня 1920 р. денних дитячих будинків, які створювалися в великих промислових центрах і повинні були взяти на себе виховання тих дітей, батьки яких працювали протягом дня на великих виробництвах. 10 червня 1921 р. Наркомпрос оприлюднив постанову „Про організацію відкритих дитячих будинків”, в які приймали сиріт та дітей до 16 років, які залишилися без опіки батьків.

Сама назва – „відкриті” дитячі будинки вказувала на те, що будь-яка дитина могла прийти в цей дім в будь-який час та знайти собі притулок, випрати речі, поїсти та відпочити. Такі будинки були особливо важливими для безпритульних дітей, які жили по вулицях міст,

не маючи постійного притулку. Крім цього створювалися дома для дефективних дітей та різноманітні дитприйомники, ізолятори, полуреформаторії, комісії та колонії для малолітніх правопорушників.

Відтак на початок 1920-х років була створена мережа установ та закладів соціального виховання та охорони дитинства. До них належали постійні дитячі будинки, денні дитячі будинки, відкриті дитячі будинки, дома для дефективних дітей, трудові колонії, колектори, реформаторії тощо. Через матеріальні труднощі, а також і через те, що система подібних закладів перебувала в стані формування, вона не могла вмістити в себе всіх дітей, які постраждали від соціальних потрясінь. Однак навіть в такому вигляді вони були спасінням для дітей, позбавлених батьківської турботи, рятували дітей від голодної смерті та надавали відповідні знання та трудові навички. На початку 1920-х років дитячі будинки та інші радянські заклади соціального виховання перебували на початковому етапі свого розвитку. Тому вони перебували у пошуку тієї форми роботи, яка б допомогла їм не тільки витягнути безпритульних дітей з вулиць, врятувати їх від хвороб, голодної смерті або злочинницького майбутнього, а ще й навчити їх та виховати відповідно до нового бачення радянської людини – людини праці та колективу. Однак ідеологічні настанови повинні були ще пройти значне випробування реальністю.

Період становлення є складним для будь-якої системи. Це ж можна сказати і про систему соціального виховання. Загальний задум в теорії був зрозумілим, однак практика виявлялася набагато складнішою. В перші роки роботи дитячих будинків, їх працівники були змушені займатися не лише вихованням дітей, що опинилися без батьків, а й вирішувати багато інших проблем. Так, працівників дитячих будинків зобов'язували реєструвати голодуючих дітей, надавати дітям юридичну допомогу, з'ясовувати, хто з мешканців дитячих будинків дійсно є сиротою, а хто ні, щоб повернути батькам та примусити їх взяти на себе турботу про них [8]. Одночасно з цим працівникам приходилося займатися евакуацією дітей в більш-менш благополучні губернії України, що не так постраждали від голоду, а також вирішувати проблеми, пов'язані із дитячою злочинністю.

На цей момент держава, що перебувала в кризовому стані та ще не пододала наслідки революцій та воєн, не мала відповідних коштів на фінансування системи дитячих будинків в повній мірі. Тому на початку 1920-х років органи просвіти починають шукати інші джерела фінансування дитячих будинків. Першим кроком стало започаткування системи приватного патронату – коли громадянам пропонувалося взяти під патронат будь-яку дитину з дитячого будинку. Спочатку такі пропозиції суспільству носили суто добровільний характер – тобто будь-який громадянин міг взяти патронат над дитиною з дитячого будинку за власним бажанням. Однак громадян, які б виявляли подібні бажання виявилось небагато, тому населення почали змушувати до таких дій. В результаті на початок 1922 року 1500 дітей з дитячих будинків Донецької губернії знаходилися під патронатом окремих громадян [9].

Іншим варіантом „виживання” дитячих будинків було закріплення їх вже не за окремими громадянами, а великими господарчими організаціями – шахтами та заводами. Однак дитячі будинки того часу розраховували не тільки на зовнішню допомогу, а й шукали власні джерела існування. Саме на початку 1920-х років народжується ідея перетворити дитячі будинки в господарські одиниці – сільськогосподарські колективи, виробничі майстерні тощо [10]. Дитячим будинкам надавалися ділянки поля, городу, саду [11]. Для того, щоб покращити матеріальну ситуацію, дитячі будинки, в яких було небагато дітей, об'єднували між собою, що дозволяло їм краще впоратися із присадибною ділянкою [12]. Під таку систему роботи дитячих будинків підводилася виховна основа – працю в полі чи саду треба було використовувати як практичну частину навчання з природознавства, ботаніки, біології та зоології. А ця корисна з пізнавальної точки зору робота могла ще й прогудувати „мешканців” дитячих будинків, зробити їх колектив самостійною господарчою одиницею.

Правда, спеціалісти, які розробляли цю ідею, розуміли, що через труднощі попереднього часу, нелегку долю та непростий шлях до дитячих будинків, діти, що

перебували там, могли просто не мати достатньо сили на те, щоб забезпечувати себе самостійно. Тож, рекомендувалося спочатку оцінити можливості кожного дитячого будинку, і лише тоді підбирати відповідну форму подальшого існування. Перехід на таку форму роботи дитячих будинків був спрямований ще і на те, щоб сприяти вихованню в дітей духу колективізму. Зрозуміло, що важка робота або в полі, або на виробництві, лягала передусім на дітей старшого віку – від 12 до 15 років. Їх рекомендувалося організовувати в невеликі групи, керівниками в яких ставали не вихователі, а хтось з самих дітей. На молодших (з 9 до 11 років) перекладалася вся робота по дому, яка теж повинна була виховувати в них відповідальність та колективні навички [13].

При дитячих будинках організовувалися різноманітні комісії, в яких дітям надавалася юридична допомога. Особливо це торкалося неповнолітніх злочинців, які найчастіше звинувачувалися в крадіжках. На початку 1920-х років полуреформаторії, в які передавали саме таких дітей, діяли, наприклад, в Таганрозі, Маріуполі та Луганську. Працівники полуреформаторіїв повинні були утримувати дітей протягом того часу, коли розглядалися їх справи, а потім, після винесення рішення – передавати їх у відповідні установи, які брали на себе їх подальше перевиховання та утримання. Частина з них передавали у спеціальні заклади для морально-дефективних дітей, в яких велася медико-педагогічна робота з малими правопорушниками [14].

Важливою роботою дитячих будинків була організація медичної допомоги безпритульним дітям. При дитячих будинках обов'язково мусили бути ізолятори. На кожні 2-4 дитячі будинки в містах губернії приходився 1 лікар, який лікував цих дітей. Гірше були справи у повітах, оскільки дільничні лікарі без особливого бажання реагували на виклики від дитячих будинків. Тому часто хворих дітей треба було везти до міста у спеціальні дитячі лікарні [15]. Однак навіть в такому вигляді медичне обслуговування для цих дітей було надзвичайно важливим та дуже своєчасним, бо більшість з них сильно хворіли на фоні пережитого голоду та усіх лих вуличного бездоглядного життя.

Реалії життя у дитячих будинках виявлялися далекими від ідеалу, та відповідали загальній стратегії виживання, що була домінуючою на той час для більшості населення країни. За приклад маємо низку документів, в яких відображено життя дітей, які залишилися без догляду батьків. Так, в Інформаційному зведенні Донецької Надзвичайної комісії та Особливих відділів про політичний стан Донецької губернії за період з 15 грудня до 1 січня 1921 р. стан дитячих будинків можна охарактеризувати як вкрай важкий. Документи засвідчували перенаселення дитячих будинків. Так, в Бахмуті в дитячому домі № 1, який було розраховано на 70 дітей, але на момент обслідування там перебувало 103 дитини. Будинки погано опалювалися, керівники разом з дітьми були змушені розбирати огорожі, щоб не змерзнути [16]. Умови життя були вкрай жахливими і це призводило до трагічних наслідків: „З дому Дитини були переведені сюди діти в кількості 16 осіб, в дуже холодну та погано обладнану кімнату, де всі діти згодом захворіли через сирість та холод, хвороба була кір та при ускладненні на легені, протягом наступних двох тижнів з 16 дітей померло 10... В санітарному відношенні діти утримуються незадовільно, змушені вдвох спати на одному ліжку, причина – не вистачає соломи для матраців, теплого одягу немає, капелюхи для хлопчиків, хустини та панчохи для дівчат відсутні повністю... Туалети знаходяться в брудному та неробочому виді, ями переповнені. За відсутністю пального все життя цього притулку паралізоване, немає можливості вести роботу в швальні та інших майстернях... Діти їдять у їдальні з тарілок, що стоять перед ними, вони руками виловлюють кльоцки, а юшку п'ють через край, бо в їдальні відсутні ложки” [17].

І це не був поодинокий випадок поганого дитячого будинку. Всі вони знаходилися приблизно в однаковому стані. Так, обслідування в трудовій школі „Дитячий будинок № 2” у м. Бахмуті показало, що в тому приміщенні взагалі не міг бути розташований дитячий будинок. В ньому проживало 70 дітей, хоча приміщення було розраховане максимум на 30-35. В невеликій кімнаті для хлопчиків проживало 46 осіб та не залишалася місця від поставлених там ліжок. Постачання продовольством та одягом було вкрай поганим. Втішало

в цьому становищі лише те, що „смертельних випадків немає. Діти виглядають добре, бо все літо вони перебували в маєтку та добре харчувалися, що дає їм можливість легко переносити голод” [18].

Не кращим був стан дитячих осередків, які створювалися не для постійного перебування там дітей, а для тимчасового відвідування. Так у доповіді про діяльність НК за період з 1 січня до 1 лютого 1921 р. описано один з таких осередків на території м. Бахмута. Тут подібний осередок було розташовано в зручному будинку, який влітку відвідувало біля 200 дітей. Однак взимку він не опалювався, опалювалася лише кухня, в якій готувалося 50-60 обідів. В ці зимові дні дитячий осередок відвідували лише 20-30 дітей, які знаходилися „в брудній та вологій кухні, біля плити, при чому треба прийняти до уваги, що це діти, які знаходяться в таких злиднях, що вдома в них ще гірше, ніж на кухні біля вогнища, всі ці діти в кращому випадку ледь одягнуті, взуття старе або навіть босі, верхнього одягу майже нема і воно замінено якимись лахміттями” [19].

Тож бачимо, що дитячі будинки та інші заклади для дітей, що залишилися без батьків, або яких батьки з різних причин не могли утримувати, знаходилися на межі виживання. Держава не мала достатніх коштів, щоб фінансувати дитячі будинки і життя в них було вкрай складним. Однак навіть в такому вигляді вони часто були кращими за вулицю, голод та щоденну боротьбу за виживання. Діти отримували кращий чи гірший, але все ж таки притулок, який, особливо влітку, виглядав цілком привабливим для бездомних дітей.

У всіх цих процесів був ще одна хвороблива складова. Злидні, безробіття, ув'язнення або смерть батьків та, зрештою, безпритульність – все це вело до розповсюдження дитячої злочинності. У 1921 р. підлітки складали 12,4% від усіх заарештованих на території Донецької губернії [20]. Більшість з них становили безпритульні діти, які стали жертвами попередніх соціальних потрясінь, залишилися без батьків та допомоги. Часто, опиняючись на вулиці, вони потрапляли до дорослих злочинців, які виховували їх на свій лад, навчаючи красти, жебракувати, обманювати тощо.

Структури, що опікувалися справами неповнолітніх правопорушників (передусім, це створена система комітетів у справах неповнолітніх, рос. – Комонеси) проводили значну роботу як з вивчення явища злочинності дітей та підлітків, так і застосуванням заходів щодо розв'язання означеної проблеми.

На території СРСР був отриманий значний досвід глибокого фахового вивчення проблем дитячої та підліткової злочинності на Дону (безпосередньо у м. Ростов-на-Дону та у сільській місцевості) [21], що дало змогу працювати не з окремими випадками порушень з боку неповнолітніх, а надати загальну картину такої злочинності із вивченням причин, що її породжують. Досвід Дону був оприлюднений у фаховій літературі, при цьому про нього йшлося не як про щось особливе, а як про доволі типову ситуацію для усієї країни Рад, що дозволяє певною мірою розглядати отримані Комонесом в Ростові-на-Дону результати типовими для усіх радянських територій.

Одним з важливих чинників злочинності неповнолітніх вважалися ті побутові умови, в яких вони опинилися. В цілому діти були розподілені на три основні категорії в залежності від ступеню опіки. По-перше, це діти, що мали рідних, родичів, опікунів (37,7%), по-друге, діти, що жили у дитячих будинках (9,7%) та по-третє, бездоглядні діти. Більше половини останніх були мігрантами, тобто не були місцевими уродженцями, а в місто поїхали у пошуках заробітку та цікавого життя.

За тогочасною риторикою, згідно до нових настанов щодо процесу навчання та виховання дітей та підлітків, декларувалося, що у найкращих умовах з цих трьох категорій опинилися діти з дитячих будинків. Однак зауважимо, що вони складали лише біля 10% від усіх, і значна їх частина, що вже отримала «щеплення» вулицею, розглядала своє перебування у дитячому будинку терміновим. Найбільш проблемною групою вважалися бездоглядні, однак не залишалися поза увагою і діти, що мали близьких людей, які опікувалися ними.

За даними 1925 р. діти, що мали опікунів, за соціальним походженням розподілялися наступним чином (за тогочасною класифікацією соціальних груп): з робітників – 10,2%, службовців – 18,8%, хліборобів – 24,1%, вільних професій – 12,6%, безробітних – 34,3%. Останні дві категорії вважалися особливо проблемними з точки зору поповнення злочинного світу підлітками, часто через бажання дитини допомогти своїм безробітним батькам часто у вигляді незаконної торгівлі на вулицях міста. Але попри це визнавалося, що діти, які мають батьків, часто є випадковими правопорушниками, що стали ними в силу певних обставин. Натомість серед дітей, що перебували у дитячих будинках, було чимало тих, хто мав злочинну кваліфікацію та підтримував зв'язки із своїми друзями, що перебували «на волі».

Найпроблемнішою категорією вважалися бездоглядні діти. Через необхідність виживання, вони часто збиралися у зграї, формуючи свою кримінальну субкультуру, створювали свій світ цінностей та норм, правил та санкцій за їх недотримання, власну мову. Вони облаштовували «гнізда» у покинутих напівзруйнованих будинках та часто опинялися під впливом старших представників кримінального світу, які розглядали дітей як зручний інструмент злочинної діяльності. Ранній початок статевого життя, алкоголь, кокаїн (прийняття останнього виправдовувалося тим, що він допомагає зняти напругу та страх, коли йдеш на злочин), карточна гра (шулерство), дрібне шахрайство та крадіжки – таким був світ бездоглядних дітей.

При цьому майже половина неповнолітніх правопорушників були змушені рано розпочинати «доросле» життя, бо мали жити на самостійно зароблені гроші. Такий стан їх життя часто супроводжувався голодуваннями та злиднями, які підштовхували їх до скоєння злочину.

Таблиця 1.

Мотиви скоєння злочинів у неповнолітніх в залежності від наявності заробітку (у %) [22].

Мотиви	Неповнолітні, що живуть за власні кошти	Неповнолітні, що живуть за кошти інших	Безробітні	Усього
Голод та злидні	20,7	5,3	9,1	35,1
Спокуса, жага розваг та задоволень	5,8	7,7	-	13,5
Несвідомість та легковажність	4,6	7,7	-	12,3
Вплив дорослих	2,6	10,5	0,6	13,7
Хворобливий стан	-	4,2	-	4,2
Інше (бажання торгувати)	9,8	8,1	3,3	21,2
РАЗОМ	43,5	43,5	13,0	100

Злочинність серед неповнолітніх давала високий рівень рецидиву. Серед зареєстрованих у Комонесі Ростова-на-Дону у 1925 р. правопорушників майже 25% мали до 20 рецидивів. Значний відсоток рецидивістів склали втікачі з дитячих будинків (35,2%). Діти, що мали батьків, родичів чи опікунів менше були схильні до рецидивних дій, маючи по 2-3 повтори правопорушень.

Високий рівень рецидиву серед неповнолітніх злочинців є універсальною рисою. Аналогічну описаній в Російському Ростові-на-Дону ситуацію маємо у цей час і в Україні. У 1924-1925 рр. рецидивісти серед підлітків склали 23,1% від усіх заарештованих неповнолітніх, у 1925-1926 рр. – 22,9%, у 1926-1927 рр. – 26,4% та у 1927-1928 рр. – 23,2%. [23].

У вивченні злочинності неповнолітніх у 1920-ті рр. були представлені дві точки зору – соціологічна та психологічна. За твердженням представників першого бачення «... не в особливостях психофізичної конституції дитячого організму варто шукати причину

соціального зла, а в тому соціальному укладі, який поступово перетворює людину на істоту, що паразитує на суспільстві» [24]. На думку других – схильність до злочинної діяльності мають люди із вродженими вадами. Відтак більшість структур, створених для вивчення та обмеження злочинності, часто схилялися до одного чи іншого бачення, однак не нехтували надбаннями обох напрямків. Комонеси в РСФРР, Кабінети з вивчення особи злочинця та злочинності (в УСРР з 1925 р. діяв Всеукраїнський кабінет з вивчення особи злочинця та злочинності при Одеському центральному бупрі) у своїй роботі збирали дані як про соціальне тло скоєння злочину, так і про психологічні особливості правопорушника. Все це зрештою дало змогу зануритися у вивчення специфіки злочинності неповнолітніх від з'ясування їх побуту та середовища зростання до вивчення особливостей психічного стану.

За спостереженнями тогочасних фахівців, існувала суттєва відмінність між злочинністю неповнолітніх у місті та сільській місцевості. Якщо у місті головними спонукальними мотивами злочинності були голод та злиденність, сільські неповнолітні мали значно більше варіацій злочинних проявів, що були пов'язані з «великими історичними подіями країни» [25]. Передусім малися на увазі так звані контрреволюційні злочини – допомога білим (від надання притулку та їжі до систематичної роботи інформаторами), терористичні акти проти радянської влади (від мазання дьогтем приміщень радянських установ, співу контрреволюційних пісень, зривання радянських гасел та плакатів до підпалів та замахів на життя радянських посадовців).

Історичні події розривали село. З одного боку були ті, хто виступав проти радянської влади, з іншого – чимала кількість неповнолітніх піддалися на романтику революційних настроїв і гасел та йшли добровольцями у Червону Армію. Однак реальність жорстокого зіткнення різних груп поляризованого населення виявлялася занадто важкою для підлітків, і чимала їх частина дезертирувала (часто пояснюючи це тим, що скучили за рідними). Контрреволюція та дезертирство мали місце лише до 1922 р. Після переходу радянської країни до мирного життя та нової економічної політики їх значення суттєво трансформувалося та у модифікованому вигляді вони розчинилися у інших видах злочинів, здебільшого контрреволюційні дії у статистичних зведеннях поповнили рубрику злочинів проти порядку управління; дезертирства з армії стали сферою воєнних злочинів, а трудові дезертирства зникли як такі в силу нової організації праці населення за умов часткового повернення капіталістичних елементів у економічне життя країни.

В селі, на відміну від міста, скоєні злочини були більш важкими за своїм характером. Не в останню чергу це було пов'язане із голодом 1921-1922 рр. В місті було легше пережити голодні роки, оскільки ширшим був вибір зайнятості та можна було відшукати заміну хлібу. В селі такого шансу не було, тож населення опинялося перед загрозою голодної смерті. Метою сільських неповнолітніх злочинців за таких умов ставало забезпечення родини харчами на якомога більший термін, тож і злочини не обмежувалися дрібними крадіжками, як у місті. Йшлося про систематичні та групові крадіжки з вагонів на станціях, озброєні пограбування проїжджих, напади на господарства заможних селян, викрадення худоби з подальшим її продажем тощо. Зустрічаються серед злочинів і жахливі вбивства з корисливими мотивами, що наочно демонстрували послаблення моральних фільтрів та кризу інституту сім'ї (серед вбитих нерідко опинялись родичі, сусіди, близькі знайомі). Злочинцями підлітки стають і через здійснення самосудів у надзвичайно жорстокий спосіб (забиття до смерті, закопування живих, тортури).

Неповнолітні спостерігалися і серед звинувачених у посадових злочинах, щоправда набагато більше їх було у місті, ніж в селі. Це було напряму пов'язане з демографічною ситуацією на початку 1920-х рр. Доросле чоловіче населення стрімко зменшувалося через перманентні воєнні та трудові призови, участь у громадянській війні, повстанському русі тощо. Відтак, для роботи у новостворених радянських органах та установах бракувало працівників. Це відкривало кар'єрні можливості для підлітків, що виявлялися не готовими для професійної діяльності в силу свого віку та життєвого досвіду, однак пережили спокусу «непівським» часом, тож і опинялися часто серед звинувачених у підробках документів,

здирицтві, хабарництві тощо. На початку 1920-х рр. неповнолітні могли працювати навіть в міліції, кримінальному розшуку, надзвичайних комісіях, що відкривало значні можливості у продаванні довідок, мандатів, організації систем здирицтва та хабарництва тощо. Однак і подібні злочини мали поширення лише до 1922 р. З врегулюванням питання з трудовим кодексом, посадова злочинність серед неповнолітніх майже зникає, як і вони самі з посад.

Існувала і певна відмінність у мотивації злочинів, пов'язаних із насильницькими діями та фізичними ушкодженнями. У місті злочини часто здійснювалися під впливом ситуативного спалаху гніву, у стані афекту. Натомість в селі спостерігалася зовсім інша картина – подібні злочини часто мали під собою глибоку родинну ворожнечу, давню образу, майнові конфлікти тощо.

За радянським законодавством, діти до 14 років не підлягали суду, а з 14 до 16 – тільки в тому випадку, якщо від них відмовились комісії у справах неповнолітніх. Із малолітніми правопорушниками повинні були працювати спеціальні слідчі в контакт з представниками від системи народної освіти. Однак за браком коштів в округах таких слідчих не вистачало. Відповідно розгляд справ підлітків затягувався. У очікуванні рішення діти перебували у спеціальних колекторах, з яких вони швидко втікали, або навпаки, набували ще й там злочинного досвіду від колег-одноліток. Так, у Луганському окрузі засвідчували, що діти в колекторі не виправляються, «повибивали шибки, зламали меблі, а одного разу завідувача колектором облили гарячим супом» [26]. Обмежене число приміщень для утримання під вартою різностатевих підлітків створювало додаткові проблеми.

Все це ускладнювалося тим, що після розгляду справи таких дітей не було де розмістити. Через брак місць у реформаторіях, колекторах, дитячих будинках після розгляду справи діти знову поверталися на вулиці, а разом з тим і до попередніх своїх занять.

Але сценарій подальшої кар'єри в деяких із них був ще гіршим. Через брак місць у дитячих перевиховних закладах вони потрапляли в загальні місця позбавлення волі. Наприклад, на початок нової економічної політики в Україні було 2 губернських реформаторії в Одесі та Києві. Їх загальна місткість складала 100 місць (по 50 місць у кожному). Цього, вочевидь, не вистачало, щоб прийняти всю армію малолітніх правопорушників, яких на 1 жовтня 1922 р. нараховувалося 497 осіб, а на 1 жовтня 1923 – 614 осіб. Відповідно, лише 100 з них були влаштовані в реформаторії, тоді як решта утримувалися у загальних місцях позбавлення волі разом із дорослими ув'язненими. За таких обставин забезпечити перевиховання молодого покоління згідно з новими настановами каральної політики було доволі складно. У 1924 р. НКВС ініціює розгляд питання щодо відкриття Центрального реформаторія в місті Харкові [27], розрахованого на 300 місць (розпочав функціонувати з липня 1925 р. [28]), а також щодо переформування Одеського та Київського реформаторіїв в обласні зі збільшенням їх місткості до 150 осіб кожен.

Змістовне наповнення перевиховання неповнолітніх правопорушників мало чим відрізнялося від загального бачення виправлення злочинців. Головний акцент робився на набутті ними професійних навичок, що згодом сприяло б їх адаптації в суспільстві та знижувало можливість повторного скоєння злочину, а також на підвищенні культурно-освітнього рівня.

В цілому ж зазначимо, що соціальні катаклізми першої чверті XX ст. відчутно позначилися на стані та соціальному самопочутті такої категорії населення, як неповнолітні діти. Залишені без необхідного догляду, опіки, піклування, голодні та не вдягнені, вони збиралися в групи, що забезпечували їм елементарне виживання, часто вдаючись до злочинних дій.

Антисоціальні звички та погляди, досвід протиправних дій, отримані ще в дитинстві, були дуже стійкими та надовго програмували дії людини. Розуміння цього, масштабна програма перевиховання та розгалужена система установ, що опікувалися розв'язанням означеної проблеми певною мірою досягли свого результату. В країні Рад розгортається

мережа дитячих будинків, талановиті педагоги працюють з важкими підлітками, що набули досвіду «вулиці», застосовується трудотерапія у поєднанні із морально-культурним розвитком. З іншого боку, активно ведуться наукові пошуки причин дитячої злочинності, її соціальних та психологічних коренів, що лягали в основу психолого-педагогічних та управлінських заходів подолання цього негативного явища. Зрештою, попри те, що злочинність серед підлітків розглядалася у 1920-ті роки як кричуща проблема, вона мала стійку тенденцію до зниження та в середньому на кінець 1920-х рр. була істотно меншою порівняно з аналогічними показниками в Російській імперії з 1874-1912 рр. За царських часів злочинність неповнолітніх складала в середньому 16-17% (з точками екстремуму – 13,0% та 22,1%) [29], а в роки нової економічної політики – 5,7%, що в цілому підтверджує загальну результативність обраного шляху радянської політики щодо покращення соціальної ситуації дітей, за різних причин позбавлених повноцінної опіки. Однак і надалі значним питанням залишається оцінка обраних владою методів виховання та перевиховання підростаючого покоління.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 г. – Бахмут: Типогр. К-ва „Донбасс”, 1922. – С.17.
2. Веллер А. Нужею ли детский кодекс? // Вісник радянської юстиції. – 1925. – № 10(44)–11(45). – С. 424-425.
3. Липинский В.В. Детская беспризорность в Донбассе в 1920-е годы // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7 / Голов. Ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С.243-248.
4. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 г. – Бахмут: Типогр. к-ва „Донбасс”, 1922. – С.18.
5. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 г. – Бахмут: Типогр. к-ва „Донбасс”, 1922. – С.20.
6. Просвещение Донбасса. – 1922. - № 1-2. – С.36.
7. Липинский В.В. Детская беспризорность в Донбассе в 1920-е годы // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7 / Голов. Ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С.244.
8. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 г. – Бахмут: Типогр. к-ва „Донбасс”, 1922. – С.20.
9. Там само.
10. Просвещение Донбасса. – 1922. - № 1-2. – С.41.
11. Там само. - № 3. - С.48.
12. Там само. - №5. – С.38.
13. Там само - № 1-2. – С.4.
14. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 г. – Бахмут: Типогр. к-ва „Донбасс”, 1922. – 40 с. – С.21.
15. Там само. – С.22.
16. Информационные сводки Донецкой Чрезвычайной Комиссии и Особых отделов о политическом положении Донецкой губернии. – Держархів Донецької області. - Ф.1, оп.1, спр. 185, арк.3 зв.
17. Там само.
18. Там само. - Арк. 4.
19. Доповідь про діяльність НК за період з 1 січня до 1 лютого 1921 р. – Держархів Донецької області. - Ф.1, оп.1, спр. 185, арк. 4.
20. Міхеева О.К. Кримінальна злочинність та боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) / О.К. Міхеева. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004.– С.88.
21. Банцекіна О. Быт несовершеннолетних правонарушителей на Дону / О. Банцекіна // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 20 (54). – С. 805.

22. Там само. – С. 806.
23. ЦДАВО України, ф. 5, оп.2, спр. 2326, арк. 117; оп.3, спр. 1205, арк. 42.
24. Банцекина О. Быт несовершеннолетних правонарушителей на Дону / О. Банцекина // Вестник советской юстиции. – 1925. - № 20 (54). – С. 807.
25. Там само. – № 21 (55). – С. 850-853.
26. Держархів Луганської області, ф. Р-435, оп. 3, спр. 27, арк. 42.
27. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. арк. 90-90 зв.
28. Там само, спр. 896, арк. арк. 73.
29. Девиантность и социальный контроль в России (XIX – XX вв.): тенденции и социологическое осмысление / [Я. Гишинский, В. Афанасьев, Н. Бараева и др.]. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 136-137; 391.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены сиротство, беспризорность и правонарушения в среде несовершеннолетних в контексте социально-демографических изменений, вызванных социальными потрясениями в первой четверти XX ст. Охарактеризована идеология «государственного» воспитания и перевоспитания детей, которая на уровне деклараций трактовалась как стратегия освобождения семьи от быта, но вместе с этим реализовывала чисто практическую необходимость опеки над несовершеннолетними, которые остались без кормильцев, и ставила цель воспитания человека нового типа, ориентированного на коллектив. Рассмотрены реалии практической реализации данной стратегии воспитания и перевоспитания. Представлена общая характеристика особенностей преступного поведения подростков, рассмотрены основные подходы к ее изучению, представленные специалистами того времени.

Ключевые слова: социально-демографические процессы, беспризорность, сиротство, детский дом, реформаторий, рецидивная преступность.

SUMMARY

In the offered article in the context of socio-demographic changes the orphanhood, homelessness and delinquency among minors are studied. The ideology of "public" education and rehabilitation of children are characterize as a strategy of liberation family life, the practical need of guardianship of minor children, who were left without breadwinners, and as the aim of a new type of upbringing based on the collective interests. The practical realities of the implementation of the strategy of education and re-education were considered. A general characteristic feature of criminal behaviour among minors, the basic approach to its study, presented by experts of the time are described.

Keywords: socio-demographic processes, orphanhood, homelessness, delinquency, an orphanage, recidivism.

Міхеєва О.К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк: ДонДУУ. – 2013. - № 1. – С. 120-130.